

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ ВИКЛАДАЧА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті здійснено аналіз концептуальних засад дослідження професійної адаптації викладача вищого навчального закладу.

Актуальність дослідження професійної адаптації викладачів вищих навчальних закладів (ВНЗ), окрім загальної її важливості як елемента цілісної проблеми професійної педагогічної адаптації особистості, обумовлена декількома чинниками. По-перше, тим, що у сучасній науці взагалі існує певна невизначеність сутності адаптивних процесів індивіда, а сама адаптація особистості, як методологічна категорія, є фундаментальним поняттям цілого комплексу галузей знань. По-друге, більшість дослідників приділяли достатньо уваги професійній адаптації вчителя, орієнтуючись на можливість екстраполяції результатів на педагогіку вищої школи.

Так, Н.Ф. Тализіна стверджує, що протиставлення педагогіки середньої та вищої школи є не виправданим. Спеціаліст, який оволодів закономірностями процесу засвоєння та психологічного розвитку особистості, а також певним колом фундаментальних знань і адекватними їм загальними педагогічними вміннями, зможе самостійно використовувати засвоєне стосовно будь-якого віку того, хто навчається, та будь-яких цілей навчання і виховання. А перейти з одного рівня освіти на інший важко лише тому викладачу, який працює тільки на рівні особистого педагогічного досвіду, коли він приймає рішення на основі власної інтуїції [1].

Відтак, дослідженню професійної адаптації педагога вищої школи у вітчизняній науці уваги не приділялося і припускалося механічне застосування концептів професійної адаптації вчителя на діяльність викладача. Оскільки процес професійної адаптації особистості є складним, багатофакторним явищем, то професійна адаптація педагогічних працівників, як і адаптація фахівців кожної сфери діяльності, має загальні характеристики – ознаки адаптаційних процесів. Однак, наприклад, професійна адаптація вихователя дошкільного закладу буде суттєво відрізнятися від професійної адаптації викладача вищої школи, що спричиняється специфічними особливостями професійного середовища і професійної діяльності (зовнішні чинники), а також відмінністю самих суб'єктів професійної діяльності: їх соціальним статусом, освітою та ін. (внутрішні чинники). Таким чином, професійна адаптація викладачів ВНЗ має свої особливості, закономірності, які суттєво відрізняють її від перебігу адаптаційних процесів у педагогічних працівників дошкільних та шкільних навчальних закладів.

Оскільки більшість досліджень із цієї проблеми обмежуються розумінням професійної адаптації як початкового етапу професійного становлення педагога – молодого фахівця, вивчаючи особливості професійної адаптації викладача ВНЗ, необхідно усвідомлювати, що окреслену проблему потрібно досліджувати у двох напрямках: 1) професійна адаптація молодих викладачів, які тільки починають працювати у ВНЗ; 2) професійна адаптація викладачів без педагогічного стажу, які вже мали досвід роботи в іншій професійній діяльності.

Метою статті є спроба дослідити концептуальні основи дослідження професійної адаптації викладача вищого навчального закладу. Основними завданнями є такі: визначити методологічний підхід до вивчення адаптації особистості як цілісного явища; охарактеризувати особливості професійної адаптації педагога вищої школи.

Виникнення терміна "адаптація" відносять до другої половини XVIII століття. Уведення його в науковий обіг пов'язують з ім'ям німецького фізіолога Ауберта (Н. Aubert), що використовував його для характеристики явища пристосування чутливості органів зору (чи слуху), що виражається у підвищенні чи зниженні чутливості у відповідь на дію адекватного подразника [2: 119]. Разом з тим, широка зацікавленість проблемою адаптації людини дозволяє говорити про багатосторонність, універсальність класу адаптивних явищ. Тому важливо з міждисциплінарних позицій розглянути багаторівневе явище складно організованої біологічної, психічної і соціальної природи адаптації. Такий підхід, що закріпився в якості провідного у сучасній вітчизняній літературі з проблем комплексного вивчення людини, відбиває погляд на людську діяльність і поведінку, які обумовлені взаємозв'язком біологічних, психічних і соціальних закономірностей за умови провідної ролі останніх.

Поняття адаптації відіграє важливу роль у різних сферах психолого-педагогічної науки. Проте ставлення до нього з боку багатьох вітчизняних учених (педагогів, психологів, соціологів, філософів) своєрідне. У прикладних галузях гуманітарних наук (у медичній психології, спеціальній педагогіці, соціальній роботі, у дослідженнях девіантної поведінки і т.д.) забезпеченню адаптації індивіда в тому чи іншому середовищі і подоланню його дезадаптації приділяється чимало уваги. Однак розгляд теоретичних проблем, що мають відношення до психології особистості, психології та педагогіки вищої школи, на думку Г.О. Бала [3: 92], надають приватного значення (наприклад, розглядають її як першу фазу особистісного становлення індивіда, що вступає у відносно стабільну соціальну спільність) або взагалі висловлюють негативне ставлення щодо застосування окресленого поняття, аж до того, що уявлення про пристосувальну функцію психічного й особистості є "зовсім помилковим" [4: 237].

Заперечення застосування терміна "адаптація" при вивченні особистості, її діяльності і поведінки не може не мати підґрунтя, якщо адаптацію розглядають у досить вузькому аспекті: як підпорядкування індивіда практично незалежному від нього середовищу, і при цьому середовище трактується як безпосереднє оточення

індивіда чи принаймні вважається дуже обмеженим у просторі і часі. У такому випадку стає очевидним, що поняття адаптації не може виступати в ролі пояснювального принципу при аналізі функціонування, а тим більше розвитку і формування особистості, оскільки визначальною властивістю особистості є її активність, цілеспрямованість.

Негативне ставлення багатьох психологів, педагогів і філософів до використання поняття адаптації як одного з основних (тобто як категорії) у рамках гуманітаризації науки може пояснюватися й тим, що застосування цього терміна (у вузькому трактуванні) може надати дослідженню механістичного чи біологізаторського відтінку. Так, наприклад, у багатьох філософських словниках знаходимо, що "стосовно людини і суспільства поняття адаптації має обмежені можливості, оскільки воно відбиває головним чином реактивну поведінку, пов'язану з пристосуванням до навколишнього середовища, а не з активним і цілеспрямованим її перетворенням" [2: 7]. Справді, у деяких тлумаченнях термін "адаптація" трактується навіть не як пасивне пристосування, а як звикання. Природно, що сучасна особистісно зорієнтована наука не буде приймати такий підхід, адже, на думку більшості теоретиків гуманістичної парадигми, він приречений на нерозуміння.

Таким чином, крім розуміння адаптації як пристосування будови і функцій організму та його органів, клітин до умов середовища і, на цій основі, пасивного підпорядкування індивіда умовам, які його оточують, існує інший науковий підхід до сутності адаптації, що має значні можливості для використання [5]. У цьому концептуальному підході адаптацію розглядають як єдність взаємообумовлених протилежно спрямованих процесів зрівноважування суб'єкта із середовищем (Г.О. Бал, А.А. Налчаджян, А.В. Петровський, А.В. Фурман та ін.).

Методологічною основою цього підходу є принцип універсального характеру тенденції до встановлення рівноваги між компонентами реальних систем. Тенденція до досягнення рівноваги, у якій знаходить прояв принцип закономірного буття, має місце на всіх рівнях розвитку матерії, охоплює усі форми її руху – від фізичної до соціальної. Тенденція до встановлення рівноваги у процесі взаємодії активної підсистеми і середовища, за умови, що зазначена активна підсистема не руйнується і підтримуються певні параметри її функціонування, й розглядається як адаптація [4: 93].

Таким чином, професійна адаптація як специфічний вид адаптивних процесів особистості є двовекторним процесом і розглядається в єдності активного і пасивного, продуктивного і репродуктивного, змінюваного і змінюючого.

Здійснений аналіз сучасних підходів вивчення сутності професійної адаптації особистості дозволяє стверджувати, що у більшості наукових досліджень процесу становлення фахівця різних сфер діяльності під професійною адаптацією особистості розуміють:

– процес повного освоєння професії, пристосування спеціаліста до професійного середовища, до вимог, норм, цінностей майбутньої діяльності; процес становлення та збереження динамічної рівноваги в системі "людина – професійне середовище" (М.О. Дмитрієва);

– процес формування професійно значимих якостей особистості, необхідних для успішного виконання професійної діяльності (Г.О. Качан, Л.М. Растова);

– процес оволодіння особистістю характерних рис і умов праці за фахом, що виражається надалі в оволодінні обраною професією, професійними навичками, формуванням професійних якостей особистості, необхідних для оволодіння спеціальністю (Н.П. Лукашевич, В.В. Шкурко);

teacher – оволодіння всією сукупністю знань, умінь, навичок, необхідних для повного освоєння професії і виконання вимог, які вона пред'являє (М.О. Свиридов);

– процес взаємодії особистості і соціального середовища з метою досягнення таких відносин між ними, що більшою мірою забезпечують ефективність професійної діяльності (Н.О. Чайкіна) і т.д.

Аналізуючи ці підходи до розуміння сутності поняття "професійна адаптація", необхідно відзначити, що його термінологічне поле є досить широким. Так, професійна адаптація особистості ототожнюється і з процесом професійного навчання, і з соціально-психологічною адаптацією особистості, і з професійною компетентністю фахівця. Таке неоднозначне тлумачення понять актуалізує потребу в обґрунтуванні визначення, що відображає сутнісні характеристики процесу професійної адаптації особистості, які стали критеріями його виділення із системи понять.

Професійна адаптація як складний феномен традиційно розглядається як особливий процес та результат цього процесу. При розгляді професійної адаптації як процесу визначаються його часові характеристики, стадії та їх тривалість. Відтак, професійна адаптація педагога вищої школи – це процес активної взаємодії особистості і професійного середовища, що забезпечує ефективність професійної педагогічної діяльності викладача і виступає основою його професійного саморозвитку і самовдосконалення.

Результативний аспект професійної адаптації викладача ВНЗ розглядається як основний елемент при оцінці успішності адаптаційних процесів особистості. Критеріями її успішності можуть бути показники двох видів: зовнішні по відношенню до фахівця (об'єктивні) та внутрішні (суб'єктивні). Це ефективність професійної діяльності як інтегральний показник, який уключає: успішність виконання всіх видів роботи (навчальної, методичної, організаційної та науково-дослідницької), зростання кваліфікації, успішність взаємодії зі студентами та колегами по кафедрі; здатність фахівця уникати ситуацій, які створюють загрозу для трудового процесу, й ефективно долати загрозу, яка виникла; здійснення професійної діяльності без значущих порушень фізичного та психічного здоров'я (В.Ф. Березин, С.О. Дружилов).

Результатом професійної адаптації викладача ВНЗ є його професійна адаптованість як цілісна психологічна якість, яка відображає гармонійність між суб'єктивними цілями і кінцевими результатами праці фахівця, що

супроводжується його позитивним відношенням (оцінкою, розумінням, прийняттям) до професійної діяльності, професійного середовища і власного професійного "Я".

Крім розуміння професійної адаптації особистості як певного процесу та його результату, сучасні дослідники (П. Медавар, А. Реан та ін.) розглядають ще один аспект цього складного явища: професійна адаптація особистості як джерело новоутворень. Цей аспект у певному розумінні інтегрує раніше визначені підходи (процесуальний та результативний), але в ньому об'єктом розгляду є сукупність психічних властивостей, які сформувалися у процесі професійної адаптації і призвели до того чи іншого результату. За таких умов у систему новоутворень уключається не тільки сукупність нових професійних знань, умінь та навичок, що отримав і сформував фахівець, але і система міжособистісної взаємодії із професійним середовищем. Таким чином, феномен професійної адаптації викладача вищого навчального закладу може розглядатися як фундаментальна основа для розвитку його професійної компетентності, яка, у свою чергу, певною мірою і є новоутворенням успішності протікання адаптивних процесів у професійному середовищі, проте це потребує подальшого експериментального підтвердження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 92 – 100.
2. Березин Ф.В. Психическая и психофизиологическая адаптация. – Л.: Наука, 1987. – 268 с.
3. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. – М.: Наука, 1973. – 270 с.
4. Дружилов С.А. Становление профессионализма человека как реализация индивидуального ресурса профессионального развития. – Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2002. – 242 с.
5. Мороз О.Г. Професійна адаптація молодого вчителя. – К.: Вища школа, 1980. – 94 с.
6. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). – Ереван: Из-во АН Армянской ССР, 1988. – 262 с.

Матеріал надійшов до редакції 17.11.2005 р.

Облес И.И. Концептуальные основы исследования особенностей профессиональной адаптации преподавателя высшего учебного заведения.

В статье осуществлен анализ концептуальных основ исследования профессиональной адаптации преподавателя высшего учебного заведения.

Obles I.I. Conceptual Basis of Research of the peculiarities of Professional Adaptation of University Teachers.

This paper deals with the analysis of the conceptual basis of research of the professional adaptation of university teachers.